

Fizikai Szemle

MAGYAR FIZIKAI FOLYÓIRAT

A Matematikai és Természettudományi Értesítőt az Akadémia 1882-ben indította
A Matematikai és Physikai Lapokat Eötvös Loránd 1891-ben alapította

LXI. évfolyam

10. szám

2011. október

SZUPERSZIMMETRIKUS RÉSZECSKÉK A CÉLKERESZTBEN

Fényes Tibor

MTA ATOMKI, Debrecen

A részecskefizika Standard Modellje (SM) szerint a látható világunk kvarkokból (u, d, s, c, b, t), leptonokból ($e, \nu_e, \mu, \nu_\mu, \tau, \nu_\tau$), ezek antirészecskéiből, valamint a kölcsönhatásokat közvetítő térkvantumokból épül fel (1. ábra). Az SM leírja az elektromágneses és gyenge kölcsönhatások jelenségeit és az erős kölcsönhatás sok elemét. A modell nagyfokú belső következetességgel rendelkezik és a kvantum-elektrodinamika, kvantumszándinamika, valamint az elektrogyenge-elmélet egyaránt renormálható helyi mértékelmélet.

A modellt nagyszámú kísérleti próbának vetették alá, vizsgálták a részecskék méretét, tömegét, nyomtatókat, bomlási sajátosságait és legkülönbözőbb reakcióit. Összességében mondhatjuk, hogy a standard elektrogyenge-modell 0,1%-os szinten ellenőrizve lett (lásd például Langacker [1] vagy Particle Data Group [2]).

A Standard Modell megjósolta a W - és Z -bozonok, valamint a c - és t -kvarkok létét és az előre jelzett tömegek megfeleltek a kísérletileg mérteknek. A modellben a Higgs-bozon kivételével minden tömeg és kölcsönhatási csatolási állandó ismert.

Az elért eredmények egyúttal behatárolják a továbbfejlesztési lehetőségeket, előnyben részesítik azokat az elméleteket (például a szuperszimmetria-elméletek legtöbb változatát), amelyek jellemzően 0,1%-os effektusokat okoznak, ugyanakkor a nagyobb (% rendű) effektusokkal járó elméletek esélyeit csökkentik.

A nyilvánvaló sikerek ellenére a Standard Modellnek vannak megoldatlan problémái is. Ezek vázlatosan a következők.

Sok benne a szabad (az elméletből le nem vezethető) paraméter (részecskék tömegei, a kölcsönhatások erősségei stb.). Ezek száma ≥ 19 .

Problémák a részecskéknél

- Miért van 3 részecskecsalád?
- Miért van ≥ 11 nagyságrendi különbség az elemi részecskék tömegei között?
- A Higgs-bozont még nem találták meg.
- A neutrínók nem tömeg nélküliek, noha ezt az SM feltételezi.

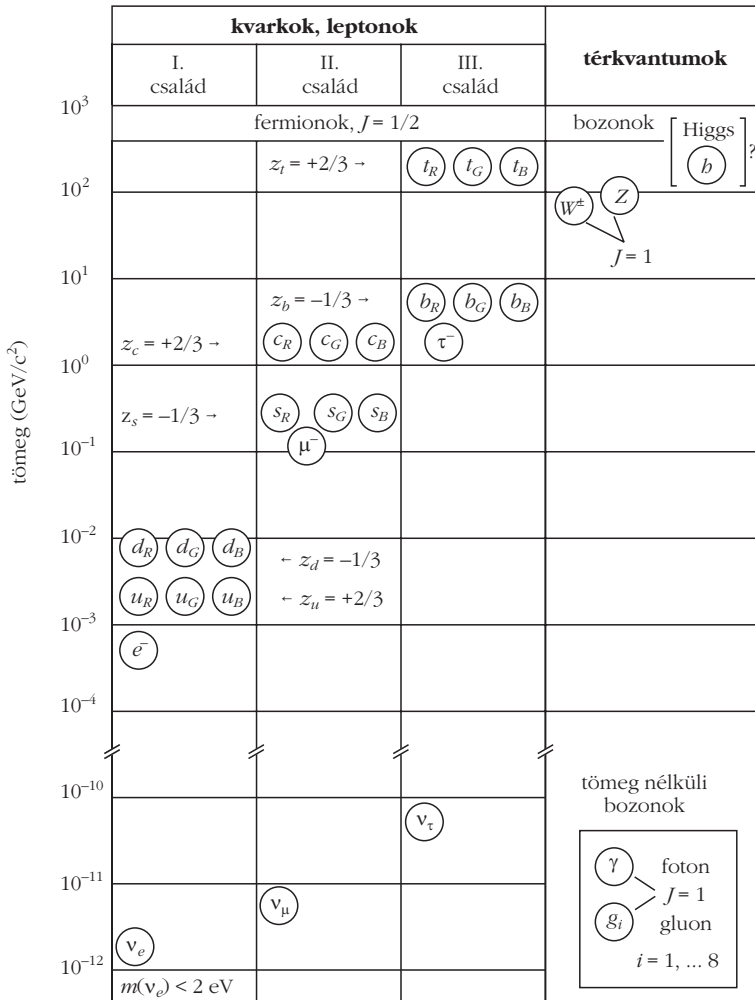
Problémák a kölcsönhatásoknál

- Az elektrogyenge és erős kölcsönhatások között nem teljes a kapcsolat, három különböző csatolási állandó van.
- Nem világos, miért van négyféle kölcsönhatás (erős, elektromágneses, gyenge, gravitációs) és miért éppen négy.
- A gravitáció Einstein-féle elmélete geometriai és nem kvantumtérelmélet.

Problémák a kozmológiában

- Az Univerzum anyagának döntő többsége az úgynevezett sötét anyag, amiről azt sem tudjuk, hogy miből áll.
- Az Univerzumban fennálló nagy anyag-antianyag aszimmetria oka pontosan nem ismert stb.

A Standard Modell túlhaladására útmutatást adhat a kölcsönhatási erősségek extrapolálása a nagy energiák tartományára. A kvantumszándinamika csatolási állandója (α_s) függ attól az energiától, amelynél mérjük. Hasonló a helyzet az elektrogyenge kölcsönhatásnál is, a csatolási állandók logaritmikusan függenek a mérési energiától. Az eredmények a 2. ábrán láthatók. Az ábra figyelemreméltó tanulsága, hogy az erős és elektrogyenge kölcsönhatások csatolási állandói

1. ábra. A leptonok (e^- , ν_e , μ^- , ν_μ , τ^- , ν_τ), kvarkok (u , d , s , c , b , t) és térkvantumok ($W^\pm$, Z , H ?) tömegskálája. A kvarkok három „színben” fordulnak elő (vörös R, zöld G, kék B). Minden leptonhoz és kvarkhoz tartozik egy antirészecske, amit általában felülvonás jelez vagy ellenkező előjelű töltés, például $\bar{u}_R$, e^- , $\bar{\nu}_e$, $\bar{\nu}_\tau$. z_i az elektromos töltés (e egységben), J a spin ($\hbar$ egységben). A neutrínók tömege jelenleg (2011) nem ismert, a feltüntetett értékek hozzávetőlegesek.

10^{15} GeV körül nagyon hasonlóak. Ha a Standard Modell előrejelzéseit kombináljuk a később tárgyalandó szuperszimmetrikus modellel, $\sim 3 \times 10^{16}$ GeV körül még jobb lesz az egyezés. Sőt 10^{18} GeV közelében a gravitáció csatolási állandója is hasonló értékű lehet. Ez alapot teremthet a Standard Modellen túlmenő, nagy egyesítési elméletek kidolgozásához.

A Standard Modell túlhaladására több modellt is kidolgoztak. Ezek nagyobb csoportjai a következők: szuperszimmetrikus (SUSY) modellek, a nagy egyesítési modellek (GUT, grand unification theory), szuperhúr-modellek (TOE, theory of everything). A modellek általában új részecskék létezését feltételezik, sőt egyesek új kölcsönhatások létét is.

Mind a SUSY-, mind a GUT-modellek új szimmetriát vezetnek be az elméletbe, nevezetesen

- a SUSY: fermion $\Leftrightarrow$ bozon, valamint kölcsönhatás $\Leftrightarrow$ anyag,
- a GUT: kvark $\Leftrightarrow$ lepton szimmetriát.

Ami a közeljövőt illeti, a Nagy Hadronütköztető (LHC) beindulása valószínűleg lehetővé teszi a Higgs-bozo-

n(ok) megfigyelését (ha ilyenek egyáltalán vannak) és a szuperszimmetrikus modellek által megjósolt részecskék közül egyesek megtalálását. Mindez teljesebbé teheti a Standard Modell kísérleti igazolását és kísérleti alapot adhat a Standard Modellen túlmenő elméleteknek.

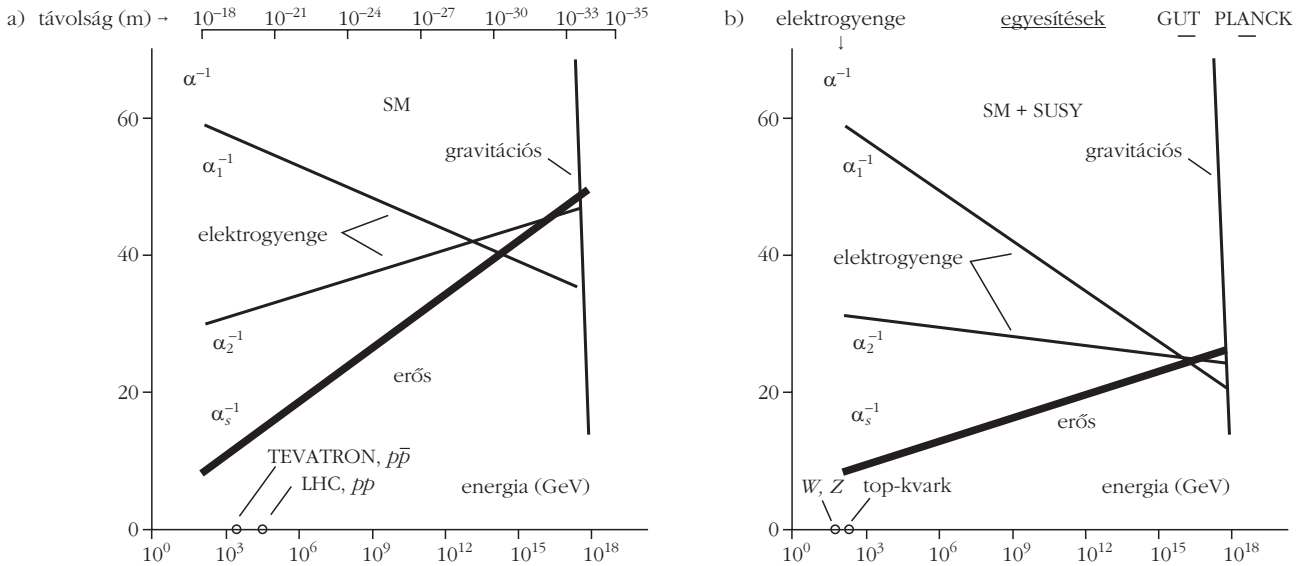
A szuperszimmetrikus (SUSY) modellek szerint minden Standard Modell (SM) részecskének van egy szuperpartnere, amelynek sajátosságai – a spint kivéve – hasonlóak. Konkrétan: minden SM-fermionhoz egy skalár szuperpartnert rendelnek és minden vektorbozonhoz egy fermionos szuperpartnert. Az új részecskéknél a kvarkok és leptonok esetében egy sz-betűt tesznek a normál részecske neve elé, a többinél „ínó” végződést alkalmaznak (1. táblázat).

A szuperszimmetrikus modellek legegyszerűbb változatát Minimális Szuperszimmetrikus Standard Modellnek (MSSM) nevezik, amit a továbbiakban részletesebben tárgyalunk.

A modell szerint a feltételezett szuperpartnerek közötti kölcsönhatások erőssége ugyanaz, mint a megfelelő normális részecskék között.

A SUSY-modellek számos új részecskét vezetnek be, melyek létét jelenleg (2011 közepén) a kísérletek még nem támasztják alá. Mégis komoly érvek szólnak a SUSY-modellek bevezetése mellett. Ezek a következők:

- A SUSY lehetőséget nyújt arra, hogy a kölcsönhatások nagy egyesítése néhány-szor 10^{16} GeV körül történjen. Ez a Standard Modell előrejelzéséhez képest lényegesen pontosabb egyezést biztosít a kölcsönhatási erősségekre (2. ábra).
- Egy SUSY-részecske bomlása várhatóan mindig páratlan számú szuperszimmetrikus részecskét eredményez, ami végül elvezet a legkönnyebb SUSY-részecskéhez. Ez stabil kell legyen és kozmológiai érvek alapján semleges. A stabil semleges legkönnyebb szuperszimmetrikus részecske kitűnő jelölt az Univerzum hideg sötét anyagára.
- Az elmélet olyan mechanizmust nyújt, ami egymástól sok nagyságrenddel különböző energiákat (tömegeket) megmagyarázhat (hierarchiaprobléma). A W , Z közvetítő bozonok tömege $\sim 10^2$ GeV, a Planck-tömeg $\sim 10^{19}$ GeV. A kvantumelméletben a részecske-tömegekhez kvantumkorrekciók járulnak, amelyek az elméletben megjelenő nagyobb energiák rendjébe esnek. Így a gravitáció jelenlétében a Planck-tömeg például a Higgs-bozon tömegét sok nagyságrenddel megnöveli. A szuperszimmetrikus elméletben finom kioltások történnek, amelyek lehetővé teszik, hogy az elektromos kölcsönhatás közvetítőinek tömege sokkal kisebb legyen, mint a Planck-tömeg. E kioltásokat a SUSY-elmélet matematikai szerkezete biztosít.

2. ábra. A kölcsönhatási erősségek reciproka (α^{-1}) a kölcsönhatási energia függvényében. Az SU(5) Standard (SM) és az SU(5) Standard plusz Szuperszimmetria (SM + SUSY) modellek előrejelzései. A vonalvastagságok közelítőleg a csatolási állandók bizonytalanságát mutatják. Itt $\alpha_1 = (5/3)g^2/(4\pi)$, $\alpha_2 = g^2/(4\pi)$ és $\alpha_{el.magn.} = e^2/(4\pi)$, g' és g a gyenge töltések. A csatolási állandók közti összefüggés: $5/(3\alpha_1) + 1/\alpha_2 = 1/\alpha_{el.magn.}$. A kölcsönhatási energia (a határozatlansági reláción keresztül) átszámolható jellemző kölcsönhatási idővé, az pedig a fénysebességgel szorozva kölcsönhatási távolsággá. Weinberg [3] alapján, kiegészítésekkel.

ja. A virtuális bozonok és fermionok miatt fellépő sugárzási korrekciók a részecskék, illetve szuperpartnerek tömegére ellenkező előjelűek, így a tömegekre vonatkozó kvantumkorrekciók divergenciái megszüldíthetők. A SUSY-modellek kitűnő renormálhatósági sajátosságokkal rendelkeznek.

– Annak ellenére, hogy a SUSY-sérülés (lásd később) pontos mechanizmusa nem ismeretes, a különböző szuperszimmetria-modellek eléggé egyöntetűen egy nagyon könnyű Higgs-bozon létét valószínűsítik, amelynek tömege a Minimális Szuperszimmetrikus Standard Modellben (MSSM) < 130 GeV.

– A szuperszimmetrikus elmélet nagyon közeli kapcsolatban van Einstein gravitációelméletével. Valószínűnek látszik, hogy a gravitáció kvantumelmélete szuperszimmetrikus lesz. Helyi mértékszimetriával rendelkező SUSY szupergravitációs (SUGRA) modellek egyaránt magukba foglalják a gravitáció mértékterének 2-es spinű bozonját (a gravitont), valamint a 3/2 spinű gravitínót is.

– A szuperszimmetria matematikai realitás.

A SUSY-modellek lényeges előrelépést jelenthetnek a természet megismerésében. Mindazonáltal mind az SM, mind a SUSY-modellek effektív modellek, amelyek bizonyos tartományban érvényesek, de lehet hogy csak egy sokkal általánosabb elmélet részei.

A következőkben röviden ismertetjük a Minimális Szuperszimmetrikus Standard Modell alapjait, valamint a legfontosabb előrejelzéseit a szuperszimmetrikus részecskék tömegére, bomlásaira, előállíthatóságukra és detektálhatóságukra vonatkozóan.

Minimális Szuperszimmetrikus Standard Modell

A szuperszimmetria-transzformáció operátora (Q) a $|F\rangle$ fermionállapotokat $|B\rangle$ bozonokba transzformálja és fordítva:

$$Q|F\rangle = |B\rangle \text{ és } Q|B\rangle = |F\rangle.$$

A fermionállapotok spinje $1/2$, a bozonállapotoké egész szám, így a Q operátor a részecske spinjét $1/2$ -del változtatja. Megfogalmazhatók szuperszimmetria-algebrán alapuló modellek, amelyekben a fermion- és bozonrészecskék azonosnak tekinthetők a „szupermultipletten” belül (ahol ugyanaz a töltésük, színeik, tömegük, szabadsági fokaik stb., kivéve a spint).

A Minimális Szuperszimmetrikus Modell ugyanazon mértékszimetrián alapul, mint a Standard Modell, a $SU(3)_c \times SU(2)_{\text{bal}} \times U(1)_Y$ csoportokon. A részecskék száma is minimális: csak a három családhoz tartozó feles spinű kvarkokkal és leptonokkal számol (nem vesz figyelembe jobbkezes neutrínókat, miként a Standard Modell sem).

1. táblázat			
Részecskék és szuperpartnereik			
részecske	spin	szuperpartner	spin
kvark	q	szkvark	$\hat{q}$ 0
lepton	l	szlepton	$\hat{l}$ 0
gluon	g	gluínó	$\hat{g}$ 1/2
foton	γ	fotínó	$\hat{\gamma}$ 1/2
$W^\pm$	1	winó	$\hat{W}^\pm$ 1/2
Z^0	1	zinó	$\hat{Z}^0$ 1/2
higgs(?)	h^0	higgsínó	$\hat{h}^0$ 1/2
graviton(?)	G	gravitínó	$\hat{G}$ 3/2

Az MSSM szupermultipliettjeit a 2. táblázatban tüntettük fel.

Világos azonban, hogy ha a természet szuperszimmetrikus részecskéket is tartalmaz, a *szuperszimmetriának sérülnie kell lennie*. Ha például a szelektron tömege ugyanakkora volna, mint az elektroné és ugyanolyan elektromágneses erő kötne a protonhoz, a Pauli-elv már nem zárna ki, hogy azonos kvantumállapotban csak egy részecske lehet (a szelektron bozon, amire nincs ilyen kizárási elv). Így az atom szerkezete merőben más lenne, mint amit tapasztalunk. A szelektron tömege (ha egyáltalán létezik) más kell legyen, mint az elektroné, ezzel a szimmetria sérül.

A szimmetria sérülése után új részecskék állhatnak elő:

$$\begin{aligned}
 W^0 \text{ és } B^0 \text{ keveredéséből} &\rightarrow Z^0 \text{ (és } \gamma), \\
 \text{SUSY-nál} &\rightarrow \tilde{Z}^0 \text{ és } \tilde{\gamma}, \\
 \tilde{W}^\pm \text{ és } \tilde{H}^\pm \text{ keveredéséből} &\rightarrow \tilde{\chi}_{1,2}^\pm, \text{ charginó,} \\
 \tilde{W}^0, \tilde{B}^0, \tilde{H}_d^0, \tilde{H}_u^0 \text{ keveredéséből} &\rightarrow \tilde{\chi}_{1-4}^0, \text{ neutralínó.}
 \end{aligned}$$

Az MSSM-ben öt Higgs-bozon van: két CP-páros (azaz a töltés-paritás-invarianciát nem sértő) skalár H_d^0, H_u^0 , egy CP-páratlan A^0 és két töltött skalár $H^\pm, H^\mp$. Ezek $1/2$ spinű szuperpartnerei (a higgszínók) keverednek a winókkal és binókkal, ami két charginóhoz és négy neutralínóhoz vezet.

Az MSSM-ben be szokták vezetni a szupermultipletlen belüli részecskék jellemzésére az R_p paritást a következő definícióval: $R_p \equiv (-1)^{3B-L+2s}$, ahol B a barionszám, L a leptonszám, s a spin. Például

$$\begin{aligned}
 \text{a kvarkoknál} & \quad B = 1/3, L = 0, s = 1/2, R_p = +1, \\
 \text{a szkvaroknál} & \quad B = 1/3, L = 0, s = 0, R_p = -1,
 \end{aligned}$$

és hasonlóképpen a leptonoknál $R_p = +1$, a szleptonoknál $R_p = -1$. A Standard Modell részecskéire (beleértve a higgszeket is) $R_p = +1$, míg a szuperpartnerekre $R_p = -1$. Az MSSM-ben feltevés, hogy az R_p paritás invariáns a bomlásokban és reakciókban. Ennek fontos következménye, hogy a SUSY-részecskék mindig párokban állnak elő; továbbá a bomlásokban mindig páratlan számú SUSY-részecske keletkezik és a legkönnyebb SUSY-részecske stabil.

Az MSSM további feltevése, hogy a Standard Modell részecskéinek és az ugyanazon szupermultiplетhez tartozó szuperpartnereinek ugyanazok a csatolási erősségei a kölcsönhatásokban.

A klasszikus mechanikában a részecske mozgás-egyenlete tárgyalható a Lagrange-energiasűrűségekből kiindulva, ami a rendszer kinetikus energiája mínusz a potenciális energiája. A relativisztikus térelméletben is bevezetnek Lagrange-energiasűrűségeket, de ezek axiómaszerűek, amelyeket a kísérletek közvetve, a belőlük levezetett eredményeken keresztül támasztanak alá. A szuperszimmetria-modellek Lagrange-energiasűrűségének ($\mathcal{L}$) megalkotásánál megkövetelik, hogy az legyen invariáns mérték- és

2. táblázat

A Minimális Szuperszimmetrikus Standard Modell (MSSM) szupermultipliettjei az első családban		
	bozonok	fermionok
vektor szupermultipliett	$J = 1, A$ g $W^\pm, W^0$ B^0	$J = 1/2, \lambda$ $\tilde{g}$ $\tilde{W}^\pm, \tilde{W}^0$ $\tilde{B}^0$
királis (anyag) szupermultipliett	$J = 0, \Phi$	$J = 1/2, \Psi$
leptonok	$(\tilde{\nu}_L, \tilde{e}_L^-)$ $\tilde{e}_L^c = \tilde{e}_R^+$	(ν_L, e_L^-) e_L^c
kvarkok	$(\tilde{u}_L, \tilde{d}_L)$ $\tilde{u}_L^c = \tilde{u}_R$ $\tilde{d}_L^c = \tilde{d}_R$	(u_L, d_L) u_L^c d_L^c
higgsek	$(H_d^0, H_d^\pm)$ $(H_u^0, H_u^\pm)$	$(\tilde{H}_d^0, \tilde{H}_d^\pm)_L$ $(\tilde{H}_u^0, \tilde{H}_u^\pm)_L$

Alsó indexben L balt, R jobbat jelent. c = konjugált, így u_R helyett u_L^c szerepel. A $\sim$ jel szuperszimmetrikus részecskét jelöl. A szupermultiplетhez tartozó teret a következőképpen jelöltük: A mértékbozon-, λ gauginó-, Φ komplex skalár-, Ψ fermionter. A jelen munkában a szupertér és szupermultipliett azonos jelentésű, vagyilagosan használható.

szuperszimmetria-transzformációra, érvényesüljön az R_p -invariancia és az elmélet legyen renormálható. A Minimális Szuperszimmetrikus Standard Modellben az is követelmény, hogy minimális legyen a részecskeszám és minimális mértékcsoponton alapuljon: $SU(3)_c \times SU(2)_{\text{bal}} \times U(1)_Y$. A fenti követelményeknek megfelelően felírt Lagrange-energiasűrűségben azonban a részecskék és szuperpartnereik tömege azonos, ami nyilvánvalóan ellentmond a kísérleti eredményeknek. Így a szuperszimmetria-sérülés leírására új $\delta\mathcal{L}$ tagokat is be kell vezetni a Lagrange-energiasűrűségbe. Mivel azonban a szuperszimmetria-sérülés mechanizmusa nem ismert, a $\delta\mathcal{L}$ rengeteg új paramétert hoz be, amelyek nem egyebek, mint a „tudatlanságunk parametrizációi”. A szabadon választható paraméterek számát azonban további feltevésekkel csökkenteni lehet. Ezek száma az MSSM különböző változataiban a következőképpen alakul:

MSSM-124	124 szabad paraméter,
fenomenológiai MSSM-22	22 szabad paraméter,
MSSM – mSUGRA	5 szabad paraméter.

Az MSSM-124-ben megkövetelik, hogy a szuperszimmetriát sértő $\delta\mathcal{L}$ ne hozzon be négyzetes divergenciákat a részecskék tömegének számításánál, a $\delta\mathcal{L}$ -ben szereplő tagok legyenek Lorentz-invariánsak és a számuk legyen minimális („puha szimmetriasértés”). A fenomenológiai MSSM-ben további egyszerűsítő feltevéseket tettek: például hogy minden SUSY-sértő paraméter legyen reális, ne legyen új forrása a CP (töltés-paritás) sértésnek stb. Az MSSM – mSUGRA (minimális szupergravitáció) variánsban pedig felteszik, hogy

a GUT-tartományban ($\sim 3 \times 10^{16}$ GeV) bizonyos paraméterek azonos értéket vesznek fel:

$$\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3 \rightarrow \alpha_{\text{GUT}} = 0,041,$$

$$\text{univerzális gauginó tömegek} \\ \rightarrow m_{1/2},$$

$$\text{univerzális szfermion és Higgs tömegek} \\ \rightarrow m_0,$$

$$\text{univerzális Yukawa-csatolás} \\ \rightarrow A_0,$$

$$\text{elektrogyenge szimmetriasértés kis energián} \\ \rightarrow \text{tg}(\nu_u/\nu_d) \text{ és } \mu \text{ előjele.}$$

Itt Yukawa-csatolás alatt 3-pontos kölcsönhatás értendő zéró spinű és $1/2$ spinű részecskék között; ν_u és ν_d a H_u és H_d Higgs-terek várható értékei vákuumban; μ a semleges Higgs-potenciál egy paramétere. A GUT-tartományban felvett α_{GUT} , $m_{1/2}$, m_0 , A_0 , $\text{tg}(\nu_u/\nu_d)$ értékekből a Nagy Hadronütköztető (LHC) 14 TeV pp tömegközépponti energiáján várható tömegek, csatolási állandók az úgynevezett renormalizációs csoport egyenletek segítségével számíthatók.

Az elmélet részletes leírása megtalálható például *Binétruy* [4] könyvében. A puha szimmetriasértő Lagrange-energiasűrűséget részletesen tárgyalja *Chung* és mts. [5] összefoglaló közleménye. A különböző modellekről rövid áttekintés található *Pape, Treille* [6] munkájában.

Az MSSM részecskéinek tömege

Az MSSM – mSUGRA modell paramétereinek (m_0 , $m_{1/2}$, A_0 , $\text{tg}\beta$, μ előjele) numerikus megválasztásánál több szempontot is figyelembe szoktak venni. Az mSUGRA-modell szerint a legkönnyebb SUSY-részecske a neutralínó, ami egyik legfontosabb jelölt a kozmológiai sötét anyag mibenlétére. Irányelvül szolgál, hogy a megjósolt neutralínósűrűség összhangban legyen az Univerzumban megfigyelt hideg sötét anyag sűrűségével. Követelmény továbbá, hogy a paraméterek ne vezessenek olyan eredményekre, amelyek ellentmondásban vannak a CERN-i LEP (nagy elektron-pozitron ütköztető), a műion $g_\mu-2$ és más kísérletekből nyert adatokkal. Több más szempontot is figyelembe véve a SUSY-részecskék tömegeinek előrejelzésére összeállítottak bizonyos „alapponti” paraméterkombinációkat. A CERN-i ATLAS együttműködés a 3. táblázatban látható SU1 $\rightarrow$ 9 paraméterkombinációkat választotta.

Ezekkel az adatokkal számolt SUSY-részecske tömegeket a 3. felső két ábrán tüntettük fel (ATLAS Collaboration [7]). Az ilyen „alapponti” modellek nagyon fontos iránymutatást szolgáltatnak az LHC-n és más jövőbeni gyorsítókon végzendő kísérletek tervezéséhez.

Kane és mts. [8] szintén számították a szuperszimmetrikus részecskék tömegeit az MSSM alapján. Ők is ügyeltek arra, hogy a modell konzisztens legyen minden direkt gyorsító kísérleti adattal, valamint azok-

3. táblázat

Az ATLAS együttműködés SU1 $\rightarrow$ 9 paraméterkombinációi					
	m_0 (GeV)	$m_{1/2}$ (GeV)	A_0 (GeV)	$\text{tg}\beta$	μ
SU1	70	350	0	10	>0
SU2	3550	300	0	10	>0
SU3	100	300	-300	6	>0
SU4	200	160	-400	10	>0
SU6	320	375	0	50	>0
SU8.1	210	360	0	40	>0
SU9	300	425	20	20	>0

kal az indirekt korlátokkal is, amelyek a hideg sötét anyag sűrűségéből, ritka bomlásokból, $g_\mu-2$ adatokból stb. következnek. Kane és csoportja némileg más szabad paramétereket használt és azokra választottak hétféle ($A, B, \dots, G$ -vel jelölt) numerikus értékkombinációkat. Az eredményeik a 3. alsó két ábráján láthatók.

A 3. ábrák alapján leszűrhető néhány figyelemre méltó tanulság.

- Minden „alapponti” előrejelzés utal egy könnyű (nagyon valószínűen SM-szerű) b Higgs-bozon létrejöttére, melynek tömege 114–116 GeV körül van. Ez az MSSM talán legmegbízhatóbb előrejelzése.

- A $\tilde{\chi}_1^0$ neutralínó tömege nagyon kicsi, számos esetben ez a legkönnyebb szuperszimmetrikus részecske.

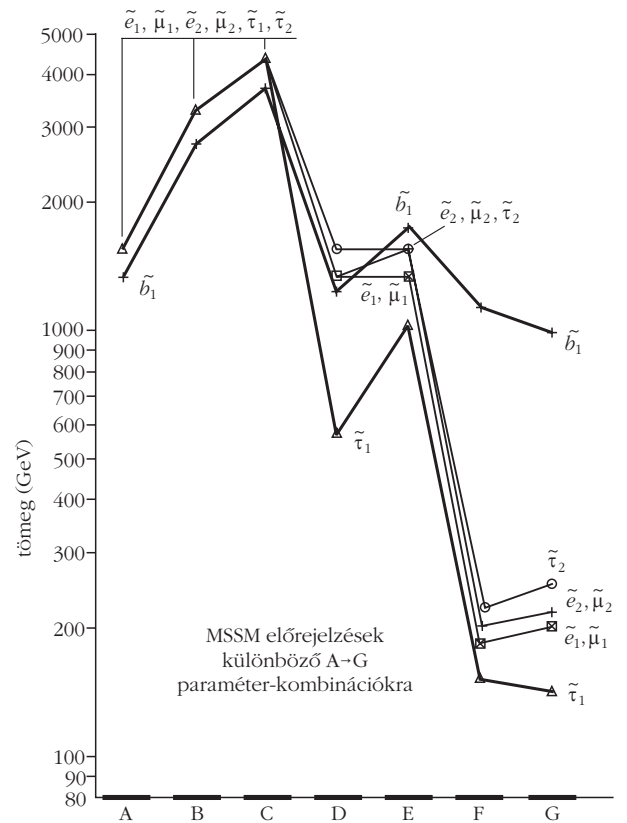
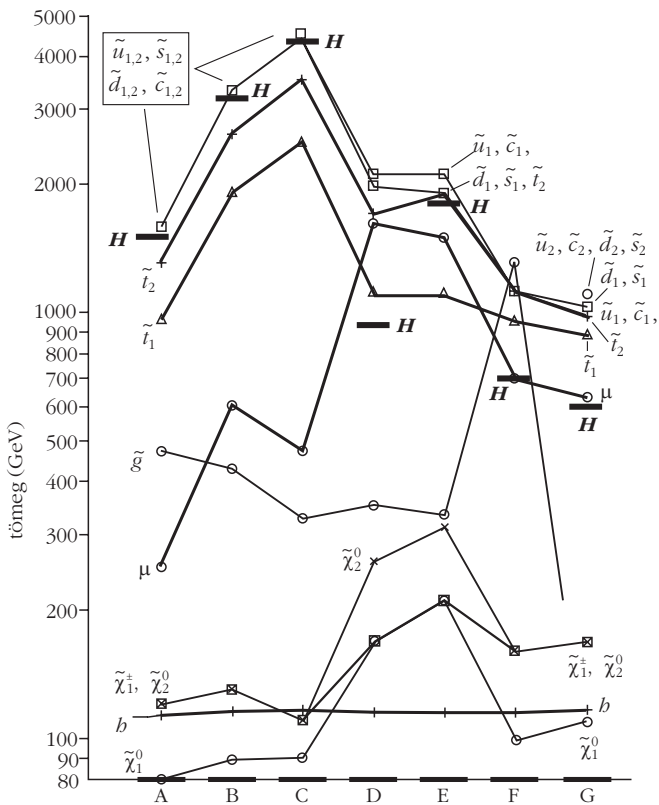
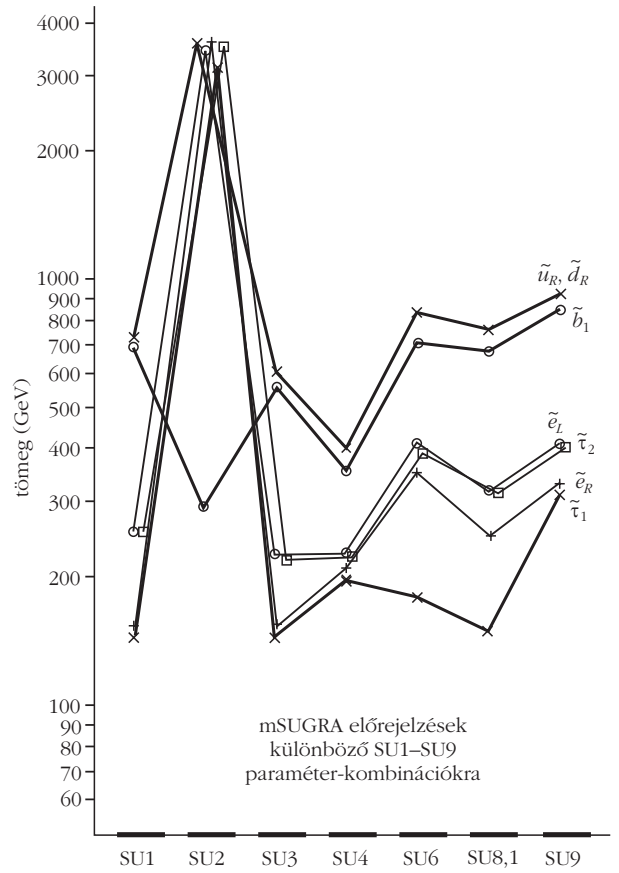
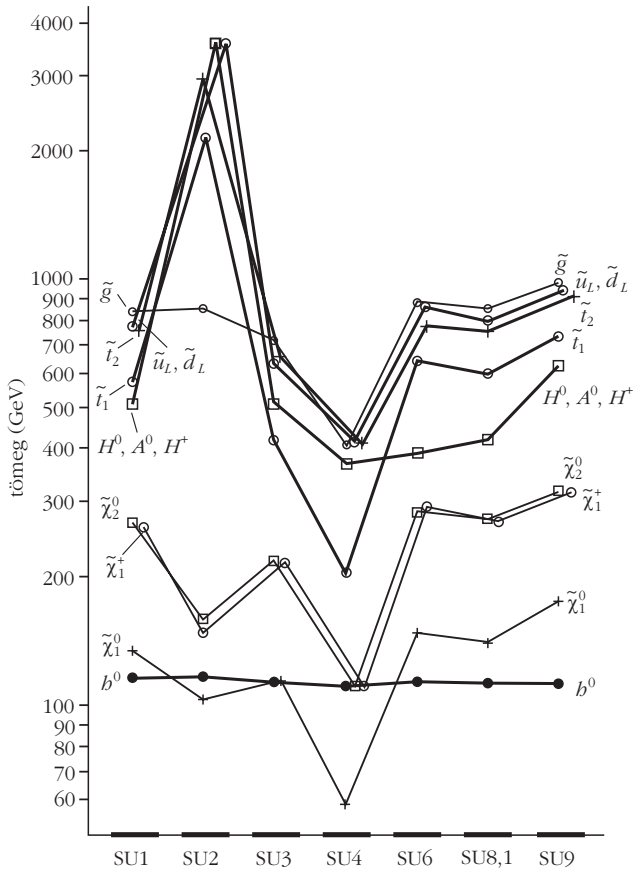
- Az m_H és m_A tömegek lényegesen nagyobbak a b Higgs-bozon tömegénél, értékeik ~ 400 -tól ~ 4000 GeV-ig terjedő tartományban vannak.

- A szkvarok közül a $\tilde{t}_1$, a szleptonok közül a $\tilde{\tau}_1$ tömege kiugróan alacsony.

Vannak más minimális szuperszimmetrikus modellek is, például a GMSB (gauge mediated supersymmetry breaking) vagy az AMSB (anomaly mediated SUSY breaking) modellek. Ezekben is redukálni lehet a kontrollparaméterek számát néhányra, de ezek különböznek az mSUGRA-paraméterektől. E modellek főleg a szuperszimmetria-sértés mechanizmusában különböznek az MSSM – mSUGRA-tól. Az irodalmi hivatkozásokat lásd például a [6] összefoglaló munkában.

A *GMSB-modell* fő jellegzetessége, hogy mindig a gravitínót jósolja a legkönnyebb szuperszimmetrikus részecskének, amelynek tömege 1 eV-től néhány száz MeV-ig terjedő tartományban van. A GMSB általában a részecskék tömegeit kicsinek jósolja, különösen a $\tilde{\chi}_1^0$ -ét és az $\tilde{e}_R$ -ét, illetve (bizonyos esetekben) a $\tilde{\tau}_1$ szleptonét és a $\tilde{t}_1$ szkvarját.

Az *AMSB-modell*ben a legkönnyebb szuperszimmetrikus részecske a $\tilde{\chi}_1^0$, $\tilde{\nu}$, esetleg $\tilde{\tau}_1$ lehet, bár a töltött részecskéket kozmológiai okokból ki lehet zárni. A szkvarok elég nehezek. Az első két családba tartozó balos és jobbos töltött szleptonok közel degeneráltak.

3. ábra. MSSM előrejelzések a SUSY-részecskék tömegeire. Felül: MSSM – mSUGRA előrejelzések az ATLAS Collab. [7] alapján. Alul: Kane és mts. [8] előrejelzései.

**A Minimális Szuperszimmetrikus Standard Modell
(MSSM) részecskéinek várható bomlásai
Pape, Treille [6] alapján**

szkvarkok	szleptonok
$\tilde{q} \rightarrow \tilde{g} + q$	$\tilde{l} \rightarrow \tilde{\chi}_i^\pm + \nu, \tilde{\chi}_i^0 + l^\pm$
$\tilde{q} \rightarrow \tilde{\chi}_i^\pm + q', \tilde{\chi}_i^0 + q$	$\tilde{\tau}_i \rightarrow \tilde{\nu}_\tau + W^\pm, H^\pm$
$\tilde{b}_i \rightarrow \tilde{t}_j + W^\pm, H^\pm$	$\tilde{\nu}_\tau \rightarrow \tilde{\tau}_i + W^\pm, H^\pm$
$\tilde{t}_i \rightarrow \tilde{b}_j + W^\pm, H^\pm$	$\tilde{\tau}_i \rightarrow \tilde{\tau}_j + Z^0, H^0$
$\tilde{t}_i \rightarrow \tilde{t}_j + Z^0, H^0$	gluínók
$\tilde{b}_i \rightarrow \tilde{b}_j + Z^0, H^0$	$\tilde{g} \rightarrow \tilde{q} + \bar{q}$
$\tilde{t}_i \rightarrow \tilde{\chi}_i^+ + c$	$\tilde{g} \rightarrow \tilde{\chi}_i^\pm + q + \bar{q}, \tilde{\chi}_i^0 + q + \bar{q}$
neutralínók	$\tilde{g} \rightarrow \tilde{\chi}_i^0 + g$
$\tilde{\chi}_i^0 \rightarrow \tilde{l} + l, \tilde{\nu} + \nu$	charginók
$\tilde{\chi}_i^0 \rightarrow \tilde{\chi}_j^0 Z^0$	$\tilde{\chi}_i^\pm \rightarrow \tilde{l} + \nu, \tilde{\nu} + l$
$\tilde{\chi}_i^0 \rightarrow \tilde{\chi}_j^\pm W^\mp$	$\tilde{\chi}_2^\pm \rightarrow \tilde{\chi}_1^\pm + Z^0$
$\tilde{\chi}_i^0 \rightarrow \tilde{\chi}_j^0 H^0$	$\tilde{\chi}_i^\pm \rightarrow \tilde{\chi}_i^0 + W^\pm$
$\tilde{\chi}_i^0 \rightarrow \tilde{\chi}_i^\pm H^\mp$	$\tilde{\chi}_2^\pm \rightarrow \tilde{\chi}_1^\pm + H^0$
$\tilde{\chi}_2^0 \rightarrow \tilde{\chi}_1^0 \gamma$	$\tilde{\chi}_i^\pm \rightarrow \tilde{\chi}_j^0 + H^\pm$

Az MSSM részecskéinek bomlása

Az MSSM szerint a részecskéeknek és az ugyanazon szupermultipletthez tartozó szuperpartnereiknek ugyanolyan mértéksajátságai vannak, így feltehetőleg ugyanolyan erősséggel hatnak kölcsön. Ennek megfelelően bizonyos bomlások történhetnek erős (például $\tilde{q} \rightarrow q + \tilde{g}$), mások elektroyenge (például $\tilde{q} \rightarrow q \tilde{\chi}_i^0, \tilde{q} \rightarrow q' \tilde{\chi}_i^\pm$) kölcsönhatási erősséggel. Az MSSM részecskéinek bomlásarányai számíthatók különböző végtermékekre a megfelelő Feynman-diagramok és -szabályok alkalmazásával. A fontosabb bomlásmódokról a 4. táblázat ad áttekintést.

Az ISASUGRA7.69 programmal számított tömegeloszlásokat és a részecskék bomlásánál fellépő elágazási arányokat a 4.b-d ábrákon tüntettük fel. Az mSUGRA-modell m_0 és $m_{1/2}$ paraméterei szerint kijelölhetők bizonyos tartományok, ahol jellemző bomlásmódok léphetnek fel (4.a ábra).

A modellben a legkönnyebb szuperszimmetrikus részecske a $\tilde{\chi}_1^0$ neutralínó, ami a hiányzó energia alapján ismerhető fel.

Az 1-es tartományban a szleptonok könnyebbek, mint a $\tilde{\chi}_1^\pm$ (és $\tilde{\chi}_2^0$) részecskék. Ez esetben a bomláspektrum gazdag lesz szleptonokban. Egy példa e tartományra látható a 4.b ábrán.

A 2-es tartományban csak a $\tilde{\tau}_1$ (esetleg az $\tilde{l}_R$ is) könnyebb, mint $\tilde{\chi}_1^\pm$ és $\tilde{\chi}_2^0$.

A 3, 4 és 5-tel jelzett tartományokban a leptonok nehezebbek, mint a $\tilde{\chi}_1^\pm, \tilde{\chi}_2^0$ részecskék, így a leptonokba nem történik bomlás. Erre a 4.c ábra mutat egy példát.

Az 1–3 tartományokban minden szkvark könnyebb, mint a gluínó. Ha a gluínó jelen van, főleg

$\tilde{q}\bar{q}$ -párba bomlik (mind bal-, mind jobbezes szkvarkokba). A $\tilde{q}_R$ közvetlenül a $\tilde{\chi}_1^0$ neutralínóba megy át, ugyanakkor a $\tilde{q}_L$ (hosszú láncokon át) főleg charginókon és nehezebb neutralínókon keresztül bomlik.

A 4-es tartományban egyes szkvarkok nehezebbek, mint a gluínó, így ezek a szleptonok a gluínóba bomlanak erős bomlással. Mindazonáltal az elektroyenge bomlás charginókba és neutralínókba még fontos lehet.

Az 5-ös tartományban minden szkvark nehezebb, mint a gluínó, lásd a 4.d ábrán. Ekkor a szkvarkok főleg gluínóba bomlanak és a partner kvarkokba. A gluínó aztán elektroyenge kölcsönhatással bomlik tovább.

A 4.b és c ábrák szerint szuperszimmetrikus részecskék b -ba is bomolhatnak. Ugyanakkor $H, A, H^\pm$ Higgs-bozonok túlságosan nehezek ahhoz, hogy ezekbe történjen átmenet.

Megjegyzendő, hogy az előbbi következtetések csak szigorúan vett mSUGRA-modellre érvényesek.

A szuperszimmetrikus részecskék tömegei meglehetősen tág határok között lehetnek, ami a bomlása-játságokat alapvetően befolyásolhatja.

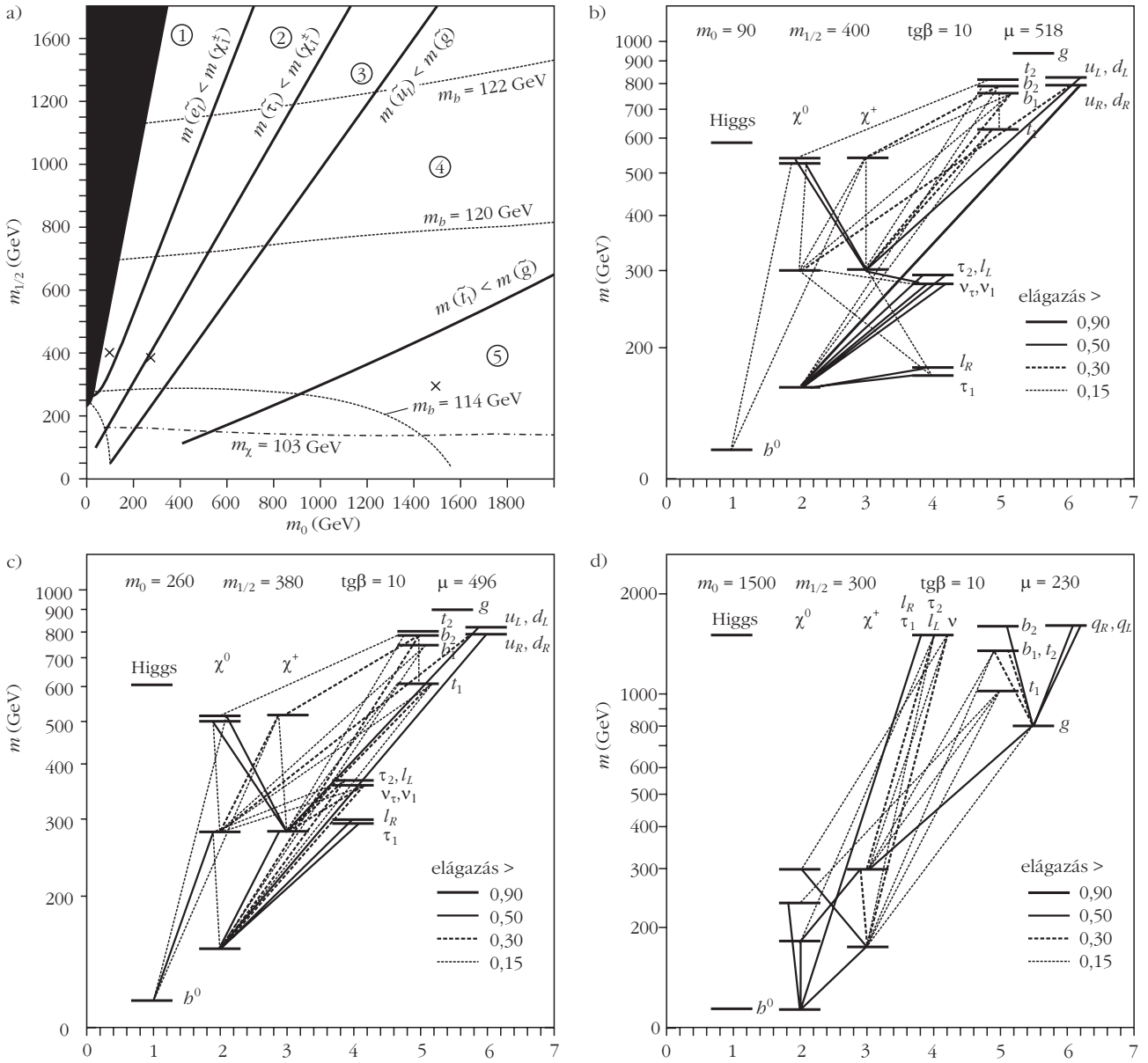
Az R_p paritás feltételezett megmaradásából következően egy szuperszimmetrikus részecske bomlástermékei között páratlan számú szuperszimmetrikus részecskének kell lennie. Következésképpen a legkisebb SUSY-részecske stabil kell legyen, mivel nem tud mibe bomolni. Kozmológiai érvek alapján a legkönnyebb SUSY-részecske semleges, így a legjobb jelölt erre a legkönnyebb neutralínó, a $\tilde{\chi}_1^0$. Várhatóan a legkönnyebb szuperszimmetrikus részecske csak a gyenge kölcsönhatásban vesz részt, így a detektorban nem hagy jelet, jelenlétét csak a hiányzó impulzus árulja el.

A semleges MSSM Higgs-bozonok (b, H, A) legfontosabb bomlásmódjai általában hasonlóak az SM Higgs-részecskéjéhez. Különösen áll ez az MSSM legkönnyebb semleges Higgs-részecskéjére, a b -ra.

Mindazonáltal vannak különbségek is. Az MSSM-ben öt Higgs-bozon van ($b, H, A, H^\pm$), továbbá sok új SUSY-részecske, amelyek a bomlássémát befolyásolhatják. Az MSSM Higgs-bozonjainak bomlásvalószínűségei (és előállítási hatáskeresztmetszetei) nagymértékben függenek attól, hogy milyen a csatolásuk a fermionokhoz és a mértékbozonokhoz.

Az MSSM részecskéinek előállítására és detektálására

A számítások arra utalnak, hogy pp -ütközésben az LHC energiájánál szkvarkok és gluínók erős kölcsönhatás révén nagy hatáskeresztmetszettel állnak elő. A hatáskeresztmetszeteiket az m_q , illetve m_g tömegek függvényében az 5. ábra mutatja. Mivel a szkvarkok és gluínók várható tömegei általában nagyobbak a szleptonok, neutralínók, charginók tömegeinél (lásd 3. ábrákat), a szkvarkok és gluínók lesznek (kaskád bomlásaik révén) a SUSY-részecskék fő forrásai az LHC-nál.

4. ábra. a) A szuperszimmetrikus részecskék bomlása szempontjából elkülöníthető (1 → 5) tartományok az mSUGRA m_0 és $m_{1/2}$ paramétereinek síkján. X-ek jelölik azokat a pontokat, amelyeknél a bomlások elágazási arányait számolták [a b), c), d) ábrákon]. Szaggatott görbék a b^0 Higgs-bozon, pont-vonás görbék a $\chi_1^\pm$ charginók azonos tömegeihez tartoznak. A számításokat $\tan\beta = 10$, $A^0 = 0$ és $\mu > 0$ esetre végezték. b), c), d) ábrák. Az mSUGRA-modell SUSY-részecskéinek számolt tömegei és fontosabb elágazási tényezői. (Az ábrákon a SUSY-részecskék jelölésénél a felső $\sim$ jeleket elhagytuk.) Pape, Treille [6] alapján, ISASUGRA 7.69 programmal számolt eredmények.

A protonok összetett részecskék, így a pp -ütközési hatáskeresztmetszetek számításánál több lehetséges reakciót is figyelembe kell venni. Ezek lehetnek a következők:

$$\begin{aligned}
 q\bar{q} &\rightarrow \tilde{q}\tilde{q}^*, \\
 gg, q\bar{q} &\rightarrow \tilde{g}\tilde{g}, \tilde{q}\tilde{q}^*, \\
 gq &\rightarrow \tilde{g}\tilde{q}, \\
 q\bar{q} &\rightarrow \tilde{q}\tilde{q}^*.
 \end{aligned}$$

Ha az R_p paritás megmarad, szuperszimmetrikus részecske önmagában nem keletkezhet, csak párosával.

A 3. ábrák szerint a sztop, $\tilde{t}_1$, illetve szbottom $\tilde{b}_1$ SUSY-részecskék várható tömege különösen kicsi,

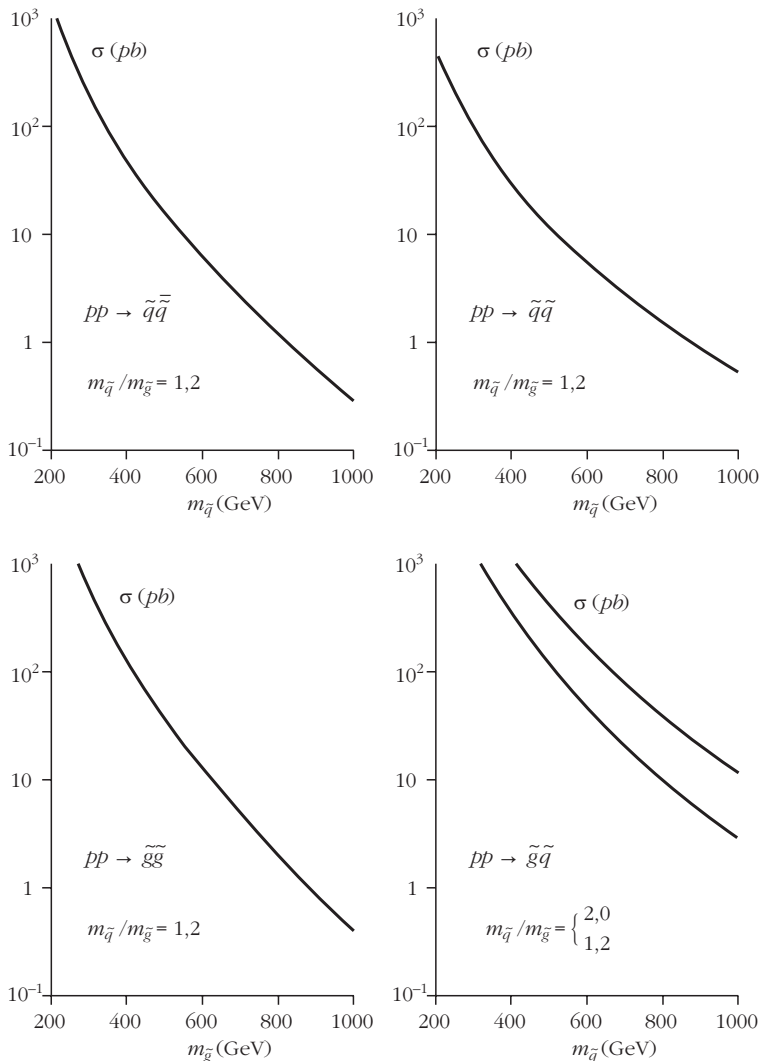
következésképpen ezek igen nagy hozammal állhatnak elő az LHC-nál.

Hadronütköztetőknél szleptonpárok is előállhatnak Drell–Yan-kölcsönhatás (lásd például Fényes [10]-ben) révén:

$$\begin{aligned}
 pp &\rightarrow \tilde{l}_{BAL} \tilde{l}_{BAL}^*, \tilde{l}_{JOBB} \tilde{l}_{JOBB}^*, \tilde{\nu} \tilde{\nu} \quad Z' \text{ közvetítéssel, vagy} \\
 &\rightarrow \tilde{l}_{BAL} \tilde{\nu} \quad W' \text{ közvetítéssel.}
 \end{aligned}$$

Ezek elektrogyenge folyamatok, amelyek hatáskeresztmetszete sokkal kisebb, mint a szkvarokkhoz vezető erős kölcsönhatásnál. Baer és mts. [11] számításai szerint pp -ütközésben 14 TeV tömegközépponti energiánál az $\tilde{e}_R \tilde{e}_R^*$, $\tilde{e}_L \tilde{e}_L^*$, $\tilde{\nu}_L \tilde{\nu}_L^*$ és $\tilde{\nu}_L \tilde{\nu}_L^*$ párok maximum 1 pb hatáskeresztmetszettel állhatnak elő (ha $m_{\tilde{l}} \geq 100$ GeV)

5. ábra. Szkvarkok és gluínók számított előállítási hatáskeresztmetszetei a tömegek függvényében az LHC 14 TeV tömegközépponti energiájánál, másodrendű közelítésben. *Beenakker* és mts. [9] alapján.

és a sleptonok tömegének növekedtével a hatáskeresztmetszetek rohamosan csökkennek.

Hadronok ütköztetésénél $q\bar{q} \rightarrow \tilde{\chi}_2^0 \tilde{\chi}_1^\pm$ reakció is létrejöhet direkt folyamatban. Mindazonáltal a neutralínók és charginók fő forrása az LHC-nál inkább a szkvarkok és gluínók bomlása lehet.

A SUSY-részecskék kísérleti kimutatása szempontjából alapvető jelentőségű, hogy a szkvarkok és gluínók erős kölcsönhatás révén nagy hatáskeresztmetszettel keletkeznek pp -ütközésekben, a TeV-es tartományban. A várható bomlásláncok erősen függnak attól, hogy a gluínók tömege hogy viszonylik a szkvarkokéhoz.

6. ábra. Az LHC CMS detektorának lehetőségei szkvarkok, gluínók és Higgs-bozonok kísérleti kimutatására, mSUGRA-számítások alapján. A kimutatást főleg $E_T^{\text{hiányzó}}$ + jetek analízisére alapozzák. A vastag görbék az 5σ felfedezési határt jelzik, ami erősen függ az elérhető időintegrált luminozitástól. A vékony görbék azonos szkvark, gluínó és Higgs-bozon tömegekhez tartoznak. Tömegek GeV-ben. A sötéttel jelzett tartományok kizárhatók. *Abdullin* és mts. [12] alapján.

Ha $m_g > m_q$, a várható bomláslánc: $\tilde{g} \rightarrow \tilde{q}\bar{q}$, $\tilde{q} \rightarrow q\chi$; ha $m_g < m_q$, például $\tilde{q} \rightarrow \tilde{g}q$, $\tilde{g} \rightarrow q\bar{q}\chi$ bomlás léphet fel.

A közbenső tartományban sokféle bomlás lehetséges, például $\tilde{q}_L \rightarrow \tilde{g}q$, $\tilde{g} \rightarrow \tilde{b}b$, $\tilde{b} \rightarrow b\chi$.

A neutralínók várhatóan nem hagynak nyomot a detektorban, ezért a folyamat hiányzó energiáját kell mérni, főleg a nyalábra merőleges irányban ($E_T^{\text{hiányzó}}$).

A 6. ábra az LHC CMS detektorának lehetőségeit mutatja szkvarkok, gluínók és Higgs-részecskék felfedezése szempontjából, mSUGRA-számításokra alapozva. Az ábrán az m_0 , $m_{1/2}$ paraméterek síkján a kimutatási határokat a SUSY-részecskék tömegének, valamint az elérhető időintegrált luminozitás függvényében adják meg. Ütközőnyalábos gyorsítóknál a reakcióhozam a reakció hatáskeresztmetszetével (σ) és a luminozitással (L) a következő kapcsolatban áll:

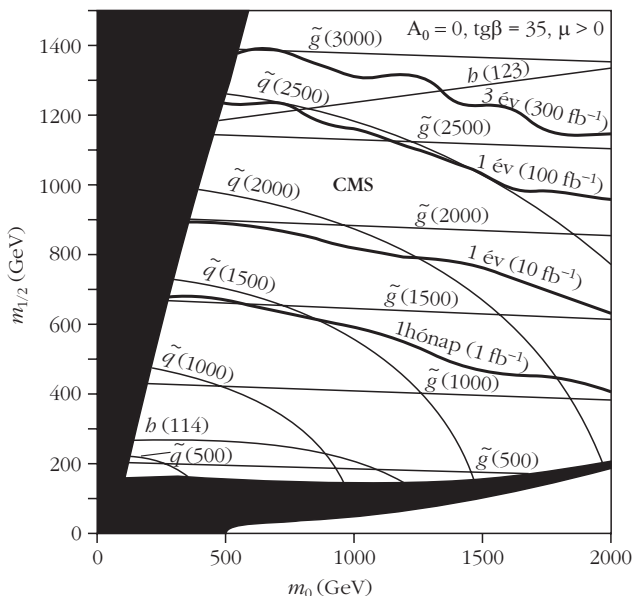
$$R = \sigma L.$$

A luminozitást $\text{cm}^{-2}\text{s}^{-1}$ egységekben szokták megadni, de a cm^2 helyett használható a barn (vagy annak tört része) is (1 barn = 10^{-24} cm^2 , 1 pbarn = 10^{-12} barn, 1 fbarn = 10^{-15} barn). A luminozitás nem túl nagy intenzitások esetén:

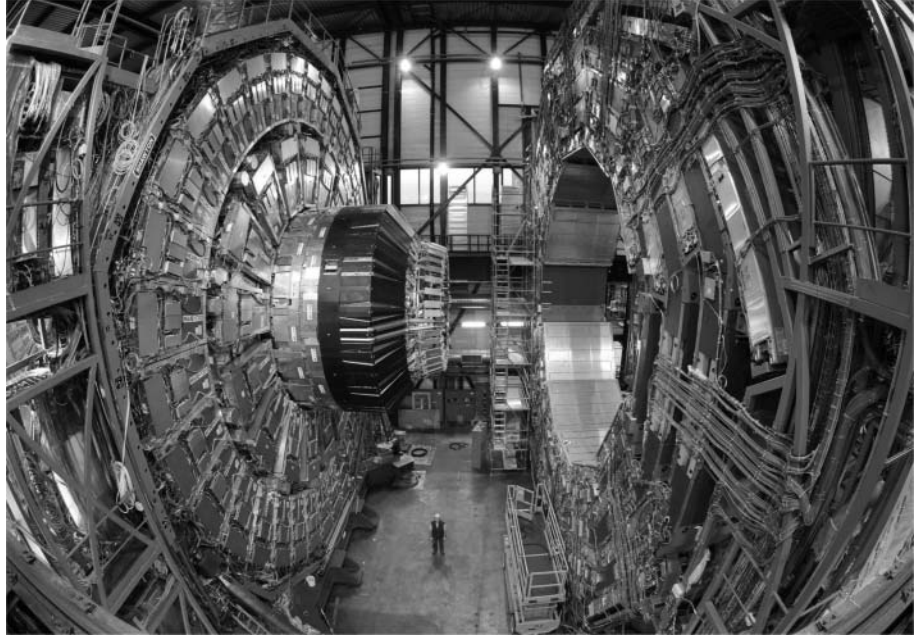
$$L \approx \frac{f n^+ n^-}{A},$$

ahol n^+ , illetve n^- az ütköző részecskecsoportokban lévő részecskék száma, f a csomók ütközési frekvenciája, A pedig a nyalábkeresztmetszet az ütközési pontban.

A CERN-i CMS együttműködés újabban közzétett eredményei megemelték a kísérleti

határt. Kizárható a $\tilde{q}$ (500 GeV) léte, valamint a $\tilde{g}$ (500 GeV) léte is $m_0 < 350$ GeV alatt [CERN Courier, 2011. január, 7. o.]. A 6. ábrához hasonló ábra található az ATLAS együttműködés [7] közleményében. Az ATLAS együttműködés szerint az mSUGRA előrejelzésekből a $\tilde{q}$ (750 GeV) és $\tilde{g}$ (750 GeV) SUSY-részecskék léte 95%-os konfidenciaszinten kizárható [CERN Courier, 2011. április, 8. o.]. Az elért időintegrált luminozitások mind a CMS-, mind az ATLAS-kísérletekben 35 pbarn^{-1} volt, míg a tömegközépponti energia a pp -ütközésekben $s^{1/2} = 7 \text{ TeV}$. Az elért csúcsluminozitás: $8,4 \times 10^{32} \text{ cm}^{-2}\text{s}^{-1}$ [CERN Courier, 2011. június 5. o.]. A szeptemberi szám szerint [13.

7. ábra. A CERN-i CMS detektor építése közben.

o.] a $\tilde{q}$ (750 GeV) és $\tilde{g}$ (750 GeV) léte az m_0 paramétertér többségében kizárható. Úgy látszik, hogy a kísérleti adatok az MSSM legegyszerűbb változatát nem részesítik előnyben, de a felderítendő lehetőségek tartománya még óriási.

Összefoglalás, kitekintés

Összefoglalóan megállapítható, hogy a CERN-i Nagy Hadronütköztető (LHC) *kítűnő lehetőséget biztosít a szkvarok és gluínók megtalálására*. Ha 1 fb^{-1} időintegrált luminozitás és 14 TeV tömegközépponti energia elérhető, a hiányzó energia plusz egy vagy több lepton detektálása elegendő érzékenységet biztosít a szkvarok és gluínó SUSY-részecskék megtalálására széles tömegtartományban. A hiányzó (transzverz) energia plusz jetek vizsgálata lehetőséget adhat a tömegek durva meghatározására.

A SUSY-részecskék megbízható azonosítását elősegítheti a $\tilde{g} \rightarrow \tilde{\chi}_i^0 q \bar{q}$, $\tilde{g} \rightarrow \tilde{\chi}_{1,2}^\pm q \bar{q}$, $\tilde{q} \rightarrow \tilde{\chi}_1^+ q'$, $\tilde{q} \rightarrow \tilde{\chi}_{1,2}^0 q$, $\tilde{\chi}_2^0 \rightarrow \tilde{l}^\pm l^*$ és más elektrogyenge bomlásláncok vizsgálata. Ezzel *megnyílna az út a szleptonok, charginók, neutralínók felfedezésére is*, különösen ha tömegük $< 0,5 \text{ TeV}$.

Az MSSM öt Higgs-bozonjának (b^0 , H^0 , A^0 , $H^\pm$) előállítási esélyei is jók a $t\bar{g}\beta$ és az m_A paraméterek széles tartományában, ha 300 fbarn^{-1} időintegrált luminozitást sikerül elérni [7]. Ezen belül is különösen jó a lehetőség a b megtalálására, ami valószínűleg sok tekintetben hasonló sajátságokat mutat, mint a Standard Modell Higgs-bozonja. Lehetőség nyílna a $\tilde{\chi}_2^0 \rightarrow b \tilde{\chi}_1^0 \rightarrow b b \tilde{\chi}_1^0$ folyamat tanulmányozására is, amelynek hozama jelentős lehet.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy elengedhetetlen a detektorok pontos kalibrálása, a háttéreffektusok gondos számításba vétele.

A felfedezésem túl szükség van a részecskék tömegének és más kvantumjellemzőinek meghatározására, valamint a szuperszimmetria-sértés mibenlétének (mSUGRA, GMSB, AMSB stb.) tisztázására. Az is eldöntésre vár, hogy az észlelt kísérleti tények mely modellek előrejelzéseit támasztják alá, illetve zárják ki (MSSM, nem minimális SUSY, R_p paritás esetleges sérülése, szuperhúr, technicolor stb.).

Egy *később megépítendő 500 GeV-es elektron-pozitron ütköztető* kevesebb SUSY-részecske előállítására adna lehetőséget, de sok szlepton és gauginót detektálhatna. Különösen fontos, hogy lehetőséget adna precíziós tömegmérések elvégzésére és a részecskék sajátságainak, bomlási jellemzőinek pontosabb meghatározására. A nagyobb precizitás alapvetően fontos lehet a különböző modellek alátámasztása (vagy kizárása) szempontjából, valamint szükség van rá a SUSY-sértés mechanizmusának tisztázásához is.

Irodalom

1. P. Langacker: *The standard model and beyond*. CRC Press, Taylor and Francis, London 2010.
2. Particle Data Group, *Review of particle physics*, *J. Phys. G* 37 (2010) 075 021.
3. S. Weinberg, *Sci. Am.* (1999. december) 36.
4. P. Binétruy: *Supersymmetry: theory, experiment, and cosmology*. Oxford Univ. Press, Oxford 2006.
5. D. J. H. Chung, L. L. Everett, G. L. Kane, S. F. King, J. Lykken, Lian-Tao Wang, *Phys. Rep.* 407 (2005) 1.
6. L. Pape, D. Treille, *Rep. Prog. Phys.* 69 (2006) 2843.
7. ATLAS Collaboration: *Experimental performance of the ATLAS experiment III*. CERN-OPEN-2008-020.
8. G. L. Kane, J. Lykken, S. Mrenna, B. D. Nelson, L. T. Wang, T. T. Wang, *Phys. Rev. D* 67 (2003) 045 008. L. [5]-ben is.
9. W. Beenakker, R. Hopker, M. Spira, P. M. Zerwas, *Nucl. Phys. B* 492 (1997) 51.
10. Fényes T.: *Részecskék és kölcsönhatásaik*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2007.
11. H. Baer, B. W. Harris, M. Hall Reno, *Phys. Rev. D* 57 (1998) 5871.
12. S. Abdullin és mts.: Summary of the CMS potential for the Higgs boson discovery. *Eur. J. Phys. C* 29 (2005) 41; *J. Phys. G* 28 (2002) 469.